

kształcie jego koncepcji stosunków Kościoła i państwa, to omawiana praca stanowi znaczącą pozycję w studiach nad doktryną społeczną papieżstwa. Zanalizowano w niej bowiem szczegółowo Leonowe koncepcje: wolności, władzy, prawa, własności, pracy czy demokracji oraz stanowisko tego papieża w sprawie zasad, celów i środków ingerencji państwa w życiu społecznym i gospodarczym. Lektura tej książki rozszerza wydatnie wiedzę czytelnika o postaci Leona XIII oraz realiach politycznych i społecznych funkcjonowania Stolicy Apostolskiej w II połowie XIX wieku. Pozwala dostrzec elementy ciągłości w wypowiedziach doktrynalnych papieżstwa, jak też służy głębszej interpretacji wybranych wątków nauczania społecznego Jana Pawła II. Pośrednio wskazuje także na zjawisko politycznej instrumentalizacji niektórych idei katolickiej nauki społecznej, występujące m.in. w Polsce po 1989 r. Wobec szczupłości i rozproszenia rodzimej literatury przedmiotu dużą zasługą Autora jest także przybliżenie czytelnikowi dorobku badaczy zagranicznych w tym zakresie. Splendoru pracy dodają ryciny oraz rozbudowana bibliografia. Jest to przy tym praca stanowiąca zajmującą lekturę, w której warstwa językowa ułatwia percepcję złożonych treści.

Paweł Borecki*

ZENON CARD. GROCHOLEWSKI, *La filosofia del diritto di Giovanni Paolo II*, Editrice Falma Edium, Roma 2002, ss. 63

Sposób postrzegania prawa przez Jana Pawła II wydaje się mieć ogromne znaczenie nie tylko dla prawa kanonicznego. W tej dziedzinie trudno nie pytać o jego zdanie i ocenę roli prawa, skoro jest najwyższym ustawodawcą, a nadto sprawuje w Kościele władzę w klasycznym trójpodziale nazywaną wykonawczą oraz sędziowską. Zainteresowanie kanonistów wyznawaną przez papieża filozofią

---

* Uniwersytet Warszawski.

prawa ma znaczenie dla rozumienia przyjmowanych lub utrzymywanych w mocy rozwiązań, a nawet dla interpretacji poszczególnych norm. Jednakowoż nauczanie papieskie, także dzięki osobistemu autorytetowi obecnego Następcy św. Piotra, zdaje się pozostawać nie bez wpływu na prawo nazywane w kręgach kościelnych cywilnym albo świeckim – zarówno w dziedzinie publicznej, jak i prywatnej. Niech wystarczą na razie dwa przykłady. Już jakiś czas temu zauważono, że wiele partii: od silnie konserwatywnych i narodowych po zgoła liberalne czy socjaldemokratyczne, chętnie wpisuje hasła zaczerpnięte ze społecznej nauki Kościoła w swoje programy wyborcze. Pamiętamy też, jak szerokim echem odbiły się choćby zeszłoroczne uwagi dotyczące udziału prawników-katolików w procesach rozwodowych. Na szczęście nie wszyscy wybiórczo podchodzą do słów Jana Pawła II. Wielu prawników – wbrew pozorom nie tylko wierzących – z uwagą wsłuchuje się w jego wypowiedzi, szukając dla siebie konkretnych, nie tylko duchowych wskazówek. Docenia bowiem mądrość mówiącego, charyzmat urzędu i doświadczenie światowej instytucji, którą jego trosce powierzył Zbawiciel.

W zasadzie trudno oczekiwać, aby prawo zajmowało jakieś szczególne miejsce w refleksji papieża. Nie zalicza się ono przecież do głównych dziedzin troski pasterskiej. Normy formułowane na różnych poziomach i w różnych wymiarach: od głęboko duchowego po ściśle organizacyjny, służą w istocie przyzywaniu łaski, a prawo kanoniczne uznaje za swój fundament przykazanie miłości Boga i bliźniego. Kościół wszelako zawsze doceniał rolę prawa, jako sposobu organizowania rzeczywistości społecznej. Dobrze tedy, że Zenon kard. Grocholewski zechciał podjąć trud wydobycia z nauczania papieskiego elementów refleksji filozoficznej – nie tyle nad samym prawem, bo o tę mogłoby być trudno, lecz takich, które zdaniem Autora mają dla prawa wyjątkowe znaczenie, gdyż spoczywają u jego podstaw. Nazwanie ich filozofią prawa zdaje się uzasadnione również z tego powodu, że przedmiotem analizy są wystąpienia człowieka, który filozofią chętnie i z powodzeniem parął się przed objęciem najwyższego urzędu w Kościele. Dlatego nadzwyczaj poprawny metodologicznie jest podział pracy na dwie zasadni-

cze części: *Filozofia prawa Karola Wojtyły* oraz *Filozofia prawa Jana Pawła II*. Z. Grocholewski przedstawia najpierw z jakimi przemysleniami i z jaką siatką pojęć K. Wojtyła przyszedł na Stolicę Piotrową, choć zastrzega się, jak i sam papież, że misja podjęta w dniu 16 października 1978 r. ma wymiar religijny, a nie filozoficzny. To też w drugiej części przedstawianej pracy nie należy oczekiwać prostej kontynuacji czy samej analizy zastosowania tego, o czym mowa w części pierwszej. Perspektywa widzenia spraw zmienia się istotnie, potwierdza się natomiast trafność poczynionych wcześniej obserwacji i przyjętych założeń.

Dwa zasadnicze rozdziały poprzedzono krótkim wstępem, zamykają je zaś obserwacje końcowe. Wprowadzenie i syntezę napisał Luigi Cirillo – inicjator i promotor wydania *Filozofii prawa Jana Pawła II*. Całość otwiera krótka nota, w której Autor wyjaśnia, że przedkładane opracowanie stanowiło przedmiot jego wystąpienia na konferencji pt. *Jan Paweł II i społeczeństwo polityczne*, zorganizowanej w 1990 r. w Paryżu przez Instytut Europejski Stosunków Państwo-Kościół. Ze wstępu dowiadujemy się, że temat został wskazany przez organizatorów, a w tekście widać, iż charakteru referatu nie próbowano zacierać (s. 21, 47, 52, 56). Autor podaje na s. 7 dane bibliograficzne także innych wydań swego wystąpienia: po polsku, słowacku i hiszpańsku.

Opracowanie filozofii prawa K. Wojtyły opiera się zasadniczo na analizie czterech jego prac: *Osoba i czyn*, *Uczestnictwo czy alienacja*, *Osoba: podmiot i wspólnota*, *Transcendencja osoby w działaniu i autoteleologia człowieka* (dane bibliograficzne s. 23, przyp. 2). Z. Grocholewski koncentruje się na tych aspektach rozważań, które pozwolą ustalić, jak opisuje się tam relację między osobą a prawem, zasadniczą dla naszych zainteresowań. Próbuje wydobyć podstawowe, w opinii K. Wojtyły, determinanty tego stosunku. Wiadomo, że prawo musi dbać najpierw o prawidłowy opis rzeczywistości, jeśli chce ją następnie trwale, skutecznie i użytecznie regulować. Po samych tytułach prac widać, że za podstawę tego opisu posłużyznanie człowieka za podmiot osobowy, wolny, autodeterminujący się i zdolny do komunikowania się z innymi. Nadto zwraca się uwagę na

kardynalne kategorie prawdy i dobra – bez pragnienia ich człowiek nigdy nie pozostanie sobą. Nie chodzi wszelako o prawdę i dobro kształtowane przez osobę, lecz odczytywane przez nią w swej naturze, danej wraz z istnieniem. Widać tedy, że natura jest postrzegana w sensie metafizycznym, a więc jako to, co jest człowiekowi dane na własność w zakresie, w jakim stanowi on fundament całego ludzkiego dynamizmu. Pośród wielu postulatów, wynikających z analizy przeprowadzonej przez K. Wojtyłę, jeden ma dla prawa wyjątkowo istotne znaczenie: wyznacznikiem zagwarantowania człowiekowi wolności będzie umożliwienie mu kierowania się ku dobru i ku prawdzie. Tą drogą powstają bowiem warunki do osobowej integracji w konkretnych aktach, które człowiek podejmuje.

W dalszej części rozdziału pierwszego Autor książki rozważa, jak K. Wojtyła opisywał fundamentalną dla regulacji prawnych relację między jednostką a społeczeństwem (w języku personalizmu mówi się oczywiście o osobie i o wspólnotcie). Szczególną wagę przypisuje się tu obserwacji: osoba jest otwarta na innych, to znaczy na wspólnotę. Ta znów nie istnieje poza osobą – tylko w osobie znajduje swój fundament. Trafnym opisem dynamizmu: tego co dane i co zadane w tej relacji, jest uczestnictwo. K. Wojtyła rozumie je jako zdolność człowieka do działania z innymi. W działaniu tym ujawnia się charakter personalistyczny każdego aktu, bo podstawą każdej aktywności jest osoba, a bliźni stanowi rozszerzenie człowieczeństwa działającej jednostki. Relacja „ja”-„ty” jest wzajemna, dlatego społeczeństwo jako zbiór poszczególnych „ja” musi dążyć do realizacji dobra wspólnego, wybieranego przez każdego jako jego własne dobro i jako cel, w którego urzeczywistnianiu sam się realizuje. Pojawia się tu ważne kryterium ocenne: wspólnota, społeczeństwa, związki osób, programy i ideologie są ludzkimi w takiej mierze, w jakiej aktualizuje się w nich wymiar interpersonalny i społeczny. Punktem odniesienia dla społeczeństwa jest zawsze człowiek – nigdy odwrotnie. W żadnym razie nie przeszkadza to przypomnieniu, że ma on obok praw również obowiązki. Rację bytu dla istnienia jednych i drugich stanowi fakt życia w zbiorowości, choć swe źródło znajdują w osobie. W kontekście toczonej od dawna dyskusji wokół

natury praw człowieka to ważna konstatacja. K. Wojtyła daje jasne uzasadnienie dlaczego nie pochodzą one z ustanowienia, a w związku z tym nie podlegają koncesjonowaniu. Jednak gdy dziś krzyczy się prawie wyłącznie o rozmaitych prawach, dobrze powtórzyć, że prawa i obowiązki to dwie strony tej samej rzeczywistości.

Warto odnotować przynajmniej trzy następujące spostrzeżenia K. Wojtyły, wyłuskane przez Z. Grocholewskiego. Pierwsze to przypomnienie, iż pośród praw i obowiązków szczególne miejsce należy się przykazaniu miłości. I choć nie budzi to większych sporów, dobrze byłoby się zastanowić, jakie mogłoby mieć znaczenie nie tylko w prawie kanonicznym. Po drugie, w dobie borykania się z różnorodnymi formami już to indywidualizmu, już to totalitaryzmu, trudno przecenić solidarność i opozycję – dwie wskazówki dawane w związku z uczestnictwem jednostki w społeczności. Wydają się użyteczne nie tylko dla zrozumienia mechanizmów społecznych. Ich uwzględnienie okaże się pomocne przy konstruowaniu rozwiązań prawnych. Solidarność to stała dyspozycja przyjmowania i realizowania udziału, jaki przypada każdemu jako członkowi danej wspólnoty. Opozycja pozwala nie wyłączać z pola widzenia możliwości słusznego sprzeciwu ze strony kogoś, kto nie odmawia udziału w życiu wspólnoty i gotów jest działać na rzecz dobra wspólnego. Sprzeciw ten służy realizacji owego dobra, a dialog pozwala precyzować, co w przyjętej opozycji jest prawdziwe i słuszne. Trzecie spostrzeżenie dotyczy dwóch podstawowych w omówionej dziedzinie zagrożeń: konformizmu i pozostawania na uboczu. Prawu nie są one obojętne, zwłaszcza w obliczu obniżającego się ostatnio w Polsce, ale i w Europie, zainteresowaniem uczestnictwem w procedurach demokratycznych. Konformizm stanowi zagrożenie wynikające z braku solidarności i tendencji do unikania opozycji. Trzymanie się na uboczu wypacza sens opozycji, gdyż odrzuca zaangażowanie na rzecz dobra wspólnego.

W drugim rozdziale poświęconym filozofii prawa Jana Pawła II zwraca się najpierw uwagę na godność osoby i troskę o jej integralność. Jak można by oczekiwać, zainteresowanie przesuwa się kolejno ku prawom człowieka, jako fundamentalnej zasadzie działania

na rzecz dobra każdej osoby. Gdy mowa o wolności i prawdzie, podkreśla się, że prawa Boże idą w parze z prawami człowieka, a przy afirmacji wolności nie należy zapominać o odpowiedzialności osoby za zło, które dzieje się w społeczeństwie. Praca, jej godność i znaczenie ma w papieskim nauczaniu szczególne miejsce. Drogą wyznaczoną już przez Pawła VI idą wezwania do zadbania o prawdziwy postęp wśród narodów i budowanie cywilizacji miłości: prymat etyki nad techniką, osoby nad rzeczą, ducha nad materią, „być” nad „mieć”. Tu staje się jaśniejsze wezwanie do uwzględnienia przykazania miłości we wszelkich ludzkich planach, także tych w skali makro: społecznych i gospodarczych. Uwagi o solidarności i dialogu zyskują w nauczaniu papieża wymiar bardzo konkretnych wskazówek, jak umożliwić dzisiejszemu człowiekowi osobowy rozwój i dać mu możliwość życia w prawdzie oraz szansę wybierania dobra.

Filozofię prawa Jana Pawła II opracowano na podstawie trzech encyklik, kilku przemówień do korpusu dyplomatycznego oraz uwag poczynionych przy okazji innych wystąpień. Materiał obejmuje pierwsze 12 lat pontyfikatu. Na dobrze stworzonej w ten sposób podstawie warto byłoby się pokusić o bliższe przyjrzenie kolejnym 12 latom, gdyż z punktu widzenia naszych zainteresowań wiele się w tym czasie wydarzyło. Szeroko komentowano nie tylko społeczną encyklikę *Centesimus annus*, ale i *Veritatis splendor* oraz *Evangelium vitae*, a przecież do dziedzin żywo interesujących filozofię prawa należą zwłaszcza poruszane w nich: liberalizm, kara śmierci, eutanazja, problemy związane z naturalnym planowaniem rodziny. Ciekawe w poruszonych kwestiach byłyby też uwagi o Katechizmie Kościoła Katolickiego i zmianach, jakie w nim dokonano przy okazji łańciskiego wydania. Autor nie wspomina w książce o wprowadzeniu w 1983 r. Kodeksu Prawa Kanonicznego. Najwyraźniej nie było w związku z nim wystąpień, które pozwalałyby poznać aspekty filozofii prawa. Może jednak do tematu warto byłoby wrócić w związku z wprowadzeniem Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich i papieskimi zachętami do uwzględniania problematyki z nim związanej przez zachodnich kanonistów.

Dla romanistów ciekawa byłaby refleksja Autora, jak w całym nauczaniu Jana Pawła II mieści się wezwanie, wyrażone słowami starożytnego jurysty: *hominum causa omne ius constitutum est*. Pochodzi ono z urywka pierwszej księgi *iuris epitomarum* Hermogeniana, który prawdopodobnie był jednym z inicjatorów prześladowania chrześcijan w czasach cesarza Dioklecjana. Nie ujmuje to nic prawdziwego jego słów, umieszczonych przez kompilatorów justyniańskich w Digestach (D. 1,5,2), a powtórzonych przez papieża aż dwukrotnie w bardzo szczególnych, historycznych okolicznościach: w Sejmie RP i ostatnio podczas przemówienia do połączonych izb Włoskiego Parlamentu.

Wszystkich prawników, także w kontekście wspomnianej już wypowiedzi o procesach rozwodowych, zainteresowałoby znaczenie beatyfikacji Giuseppe Toviniego, adwokata i założyciela Banco Ambrosiano. Cieszą się wstawiennictwem patronów: św. Iwona, św. Tomasa Morusa, bł. Contardo Ferriniego – profesora prawa rzymskiego, którego setną rocznicę śmierci właśnie obchodziliśmy. Jednak przed bł. Giuseppe żaden z nich nie został, jak się wydaje, wyniesiony na ołtarze w związku z swoją misją jako prawnika praktyka. Nie chodzi oczywiście o warstwę anegdotyczną, związaną z żartobliwym pytaniem: Czy prawnik może być zbawiony? Rzecz dotyczy odpowiedzi na powszechne wezwanie do świętości i osobową realizację człowieka w dość szczególnej służbie dobru wspólnemu, do jakiej są powołani prawnicy. Celsus pisał: *ius est ars boni et aequi* – prawo jest sprawnością stosowania tego, co dobre i słuszne, a ze względu na nią w pewnej mierze w jurystach można było dostrzegać *sacerdotes* (D. 1,1 pr.-1). Czy to tylko pogańska wizja?

Długo można by wymieniać życzenia pod adresem tak znakomitego Autora. Nie chodzi też o przygotowanie szkicu wywiadu z kard. Grocholewskim. Pozostaje natomiast kilka kwestii wspomnianych w drugim rozdziale jego książki, które ze względu na różne wydarzenia obecnych lat warte byłyby rozszerzenia. Pierwsze wśród nich czekają prawa człowieka: do 1990 r. spór toczył się głównie z marksizmem i teologią wyzwolenia. Upadek bloku komunistycznego i odparcie błędnych teorii południowoamerykań-

skich teologów nie zdezaktualizowało pytań o postrzeżenie znaczenia praw człowieka. Zmiany, jakie w ogromnym tempie dokonują się dziś na świecie, powodują, że upominanie się o człowieka, jego godność, warunki do realizacji osobowej, skłaniają do pogłębienia także rozważań prawno-filozoficznych. Wiele nowych wyzwań pojawiło się w tej dziedzinie, wiele odpowiedzi dał na nie Jan Paweł II. Na nowo staje problem korzystania z wolności i jej granic prawnych oraz podjęcia wyzwania, jakie rzucają coraz liczniejsze grzechy strukturalne. Zaczynając od spraw bezpośrednio dotyczących większość, a więc rolę prawa pracy w ochronie godności codziennych ludzkich wysiłków, aż po „małżeństwa” homoseksualistów, możliwość adoptowania przez nich dzieci, czy prawne (także prawno-kanoniczne) problemy transseksualizmu. Prócz zagadnień dotyczących poszczególne jednostki, pozostają zasadnicze pytania filozofii prawa o stosunki między narodami – nowego spojrzenia wymagały ostatnio kwestie wojny czy suwerenności. Nie brakowało w minionych latach wypowiedzi papieża wzywających do wyrzeczenia się zbrojnych interwencji i wskazujących, że jedynym sposobem przerwania łańcucha przemocy i zemsty jest przebaczenie i pojednanie. Ciekawe byłoby przyjrzenie się temu postulatowi z perspektywy filozofii prawa. Również idea suwerenności zdaje się przeżywać kryzys, choć nie we wszystkich podręcznikach prawa międzynarodowego to odnotowano. Interwencje w celu przywrócenia porządku publicznego w Somalii, obrony wolności i dobrobytu społeczeństwa Kuwejt, przestrzegania praw człowieka w Bośni wskazują na zmiany w pojmowaniu suwerenności w porównaniu z erą dwóch supermocarstw. Nadto w prawie międzynarodowym zaczyna się stawiać pytanie o status Państwa Watykańskiego, choć znacznie ważniejsze wydaje się częściej podnoszone o rolę Kościoła w zmieniających się, wielokulturowych społecznościach, a także o nadzieje i obawy, jakie wiąże on z rozszerzającą się i pogłębiającą integracją europejską.

Pewnie niejedna osoba mogłaby się podjąć przygotowania podobnego opracowania. Nie każdy jednak może to zrobić równie kompetentnie, jak obecny prefekt Kongregacji Wychowania Katolickiego.

Mamy bowiem do czynienia z Autorem wyjątkowym – świetnym prawnikiem, doskonale znanym polskiemu czytelnikowi z licznych publikacji, charakterystycznych ze względu na syntetyczny ogład spraw i łatwość jasnego formułowania myśli. Nie o opracowanie zresztą chodzi. Jego świadectwo miałoby zupełnie inną rangę, ponieważ zarówno teraz, jak i podczas swej wieloletniej działalności jako pracownik, sekretarz, a wreszcie prefekt Najwyższego Trybunału Sygnatury Apostolskiej, uczestniczył w procesie, o którym mowa. Ważne jest bowiem nie tylko co mówi i pisze Jan Paweł II. Znaczenie nauki papieskiej mógłby to zebrać bez większych trudności z biurka swej biblioteki. Chodzi natomiast o ducha wydarzeń i akcenty, które może postawić tylko osoba, która opisywane wydarzenia nie tylko świetnie rozumie, ale i nimi żyje. Byłoby to więc nie tyle opracowanie, ile w znacznej mierze dokument historii. Wszelkie uwagi zyskują w nim inny charakter – są wyjątkowe, gdyż stają się zapisem dziejów. W tej nadziei wypada zwrócić się do Jego Eminencji z prośbą o drugi tom dzieła.

Franciszek Longchamps de Bériér*

---

* Uniwersytet Warszawski. Autor jest stypendystą Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.